

УДК 159.93

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАС І ВІК ОСОБИСТОСТІ

Грановська О.Я.

кандидат психологічних наук,
науковий кореспондент Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України
(м. Одеса)

У статті досліджуються основні психологічні поняття, в яких розкривається феномен психологічного віку, зокрема вікової децентрації особистості. Показано, що нетотожність психологічного віку особистості її віковій хронологічному спричиняє феномен децентрації – зміщення від центру сьогочасності (хронологічного віку), тобто має місце або психологічне молодшання, або психологічне старіння. Встановлено, що процес конструювання життєдіяльності потребує опосередковування особистістю уявлення про час – встановлення значущих і раціональних зв'язків між структурами часу (минулим, сьогочасним, майбутнім).

Ключові слова: фізичний час, психологічний час, психологічний вік, структура часу життєдіяльності.

Будь-який процес розгортається в часі. Наприклад, біологічний процес – зародження, дозрівання, розвиток, старіння і смерть організму – відбувається в часі. Але що ми маємо на увазі, коли кажемо, що процес становлення організму розгортається в часі? Що для нас є час? У цьому випадку, мова про час є сторонньою характеристикою – зіставленням двох процесів, один із яких приймається за еталон. Тобто, кажучи про становлення організму в часі, ми зіставляємо цей процес з іншим процесом, який вважаємо сталим. Як приклад, згадаймо хрестоматійну історію: Галілео Галілей спостерігає за коливанням люстри; аби виміряти затухання цих коливань, він використав пульс, намацаний на власному зап'ястку. Що зробив Галілео Галілей? Він зіставив один періодичний процес (коливання люстри, тобто маятника) з іншим незмінним періодичним процесом (власним пульсом). Отже, одна періодичність була зіставлена з іншою періодичністю. Й у такий спосіб був отриманий параметр часу, однак параметр умовний і відносний: періодичність змін об'єкта дослідження була зіставлена з періодичністю змін іншого (по суті довільного) об'єкта, що була прийнята як еталон.

Те, що ми називаємо об'єктивним чи фізичним часом є нічим іншим як пульсом Галілео Галілея – довільно взятим й умовним еталоном. Зміни днів і ночей, тижнів і місяців, сезонів і років – саме це ми маємо на увазі, коли кажемо про час. Але що є цей час? Це лише періодичність обертання Землі довкола власної осі, періодичність руху Місяця довкола Землі, й періодичність руху Землі довкола Сонця. Це – астрономічні періоди – пульс Галілео Галілея. Але чи є ця періодичність власне часом? Розщеплення доби на дрібніші періоди дає нам години, хвилини й секунди. Ми зіставляємо продуктивність власної діяльності й власні фізіологічні процеси з відтинками періодичності обертання Землі, руху Місяця довкола Землі та руху Землі довкола Сонця. Скажімо, час, за який було написано попереднє речення, вимірюється, шляхом зіставлення зі швидкістю обертання Землі довкола власної осі, й у такий спосіб ми отримуємо секунди й хвилини, котрі завважуємо в процесі життєдіяльності. Наші годинники – це лише механізми, які синхронізовані з періодичністю руху небесних тіл. Звернувшись до довідникової літератури, ми прочитаємо: еталон секунди визначається, як 9 192 631 770 періодів випромінювання атому цезію-133 при переході між двома надтонкими рівнями основного стану, розщепленими у магнітному полі ядра, при сталій довжині хвилі, нульовій температурі та відсутності зовнішнього магнітного поля. Про що йдеться? А йдеться лише про те, що періоди руху астрономічних тіл, відображені в нашому календарі, недостатньо точні й рівномірні, аби їх можна було використовувати для вимірювання, скажімо, атомних процесів. І тому одній секунді обертання Землі довкола власної осі (а це обертання є недостатньо рівномірним) був знайдений аналог – «період випромінювання атому цезію-133» в лабораторних умовах. Таким чином, ми можемо бачити, що фізичний час, із яким ми маємо справу щоденно, позираючи на годинника, – це є лише умовність (себто – домовленість, певна конвенція), котру ми використовуємо, аби «синхронізувати» власне соціальне життя й осягати темп діяльності, фізичні та біологічні

процеси. Одначе, чи є «фізичний час» власне часом? Цілком очевидно, що ні. Мислимий нами час має вельми віддалене відношення до руху астрономічних тіл. Рух астрономічних тіл, котрий ми завважуємо як, наприклад, день чи ніч, – це лише аналогія – метафора, яку використовує наша когнітивна система, коли ми замислюємося про єство часу.

Поряд із фізичним часом, відображеним на наших годинниках, є час психологічний. Дещо спрощуючи проблему, можна сказати, що психологічний час пов'язаний із переживанням. Одна мить людського життя може вмещувати більше когнітивних вражень, рефлексивних викликів і почуттів, аніж десятки і десятки років. Психологічний час, вдаючись до кількісного параметру, – це сума вражень у певну умовну мить. І тому день триває для дитини нескінченно довго, а для літньої людини, яку вже мало що дивує в цьому світі, і яка вже мало чого очікує, – спливає непомітно, як, зрештою, і роки та десятиліття. Однак, таке використання кількісного параметру, як здається, є лише редукцією проблеми психологічного часу до досвіду. Чи правомірна така редукція? Певною мірою так. Але тільки певною мірою.

Літня людина, котра активна включена до життєдіяльності, продовжує засвоювати нові способи діяльності, розв'язує проблемні ситуації, критично оцінюючи власні стереотипні навички, – так само, як і дитина, здатна наповнити кожен свій день новими подіями, враженнями і переживаннями. Їй у цьому сенсі до снаги казати про наповненість психологічного часу. Утім, чи буде цей час літньої людини, яка активно включена до діяльності, тотожним психологічному часу дитини, підлітка чи людини юнацького віку, за умови, звісно, що деяка їхня «сума вражень» буде тотожною? Напевно, що ні. Бо враження дитини, яка вперше побачила море чи гори, враження підлітка, котрий уперше розчарувався у «дружбі навіки» й засумнівався в тому, що дружба взагалі є, і враження літньої людини, котра розв'язала проблемну ситуацію, підтвердивши тим самим власний професійний і соціальний статус, – це якісно різні враження. А тому й цілком слушно стверджувати, що психологічний час залежить не лише від умовного «кількісного параметру», а й має свої сутнісні особливості, які залежать насамперед від віку людини.

І далі (продовжимо цей аналітичний рух): чи не слушно також припустити, що психологічний час залежить також і від статі? До ствердної відповіді на це питання спонукає вже той очевидний факт, на який вказує вікова психологія: статеве дозрівання дівчаток відбувається швидше, а отже між жінками та чоловіками є відмінність у темпі та структурі засвоєння статевих ролей, що, звісно, не може не позначатися на відчутті часу. Тут, ясна річ, істотне значення має соціальний чинник (про значущість якого ми говоритимемо окремо). Але наразі спробуймо ускладнити проблему. Згідно з І. Кантом, простір і час – це є апріорні уявлення. Причому, простір і час уявляються однаково, як лінійна послідовність точок, котра прямує до нескінченності. Одначе, скінченність і нескінченність цієї послідовності – взагалі не може бути помислена. Отже, за І. Кантом, простір і час становлять нерозривний континуум: простір не може мислитись у відриві від часу, а час у відриві від простору. Вже сам рух думки від однієї точки простору до наступної вимагає точкової послідовності, котра й формується в час. І тут для нас не мають значення трактування простору та часу, які пропонуються фізикою. Для нас має значення інше: наше мислення задає апріорну нерозривність уявлення простору та часу. І в цьому аспекті, до якого нас веде кантіанська філософія, ми бачимо істотну психологічну проблему: як чоловіки та жінки уявляють простір і час? Одразу зазначимо, що згідно з наявними дослідженнями уявлення чоловіків і жінок про простір істотно відмінні. А звідси ми мусимо зробити логічний умовивід: уявлення чоловіків і жінок про час також мають бути істотно відмінні.

Звернімося до досліджень, які характеризують когнітивні особливості чоловіків і жінок. За даними, передусім американських дослідників, які узагальнює В. Дружинін, «жінки краще виконують тести на швидкість сприйняття знакової інформації», «як правило, перевершують чоловіків у тестах на швидкість перелічування об'єктів однієї категорії»; чоловіки ж «значно краще, аніж жінки виконують просторові тести», «це стосується передусім завдань, котрі вимагають просторового уявлення та мисленого обертання предметів»; «чоловіки краще виконують завдання на розрізнення, пошук простих фігур, "схованих" у складних (тест на

полезалежність – полenezалежність)». Як відзначає В. Дружинін, дослідники з Чиказького університету К. Кернз і Ш. Беренбієрі «встановили, що статеві відмінності в успішності виконання завдань на просторове мислення існують у дітей іще до статевого дозрівання» [3, с. 90–91].

Облишимо осторонь у край драматичні дискусії про соціальну чи генетичну детермінацію когнітивних властивостей. Наразі має значення лише наступне: 1) фізичний час не є тотожним часу психологічному; 2) психологічний час містить кількісні та якісні параметри; 3) до якісних параметрів має бути віднесена: а) вікова, б) статева, в) соціальна зумовленість сприйняття часу.

Безперечно, якісні параметри сприйняття часу проявляються у сприйнятті людиною життєвого простору (в найширшому сенсі цього слова), оточуючих, самої себе, самого факту власного життя та життєдіяльності. Й у цьому контексті є рація говорити також про особистісне сприйняття часу – насамперед, часу як протяжності, своєрідної субстанціональності власного життя.

Життя людини зумовлене безліччю об'єктивних і суб'єктивних чинників, істотне місце серед яких – суб'єктивна картина життєвого шляху, котра є нічим іншим як сприйняттям власної особистості на лінії часу. Людина, ретроспективно осягаючи власне життя, чітко усвідомлює свою появу на світ у певній точці простору та в певний час. Усвідомлює і свою смертність, керуючись принаймні класичним силогізм, який розпочинається із засновку «Сократ – людина». І такий погляд на власне життя – усвідомлення очевидності свого народження й очевидної гіпотетичності та передбачуваності власної смертності – спонукає людину до погляду на життя як на певну структуру, що містить минуле, теперішнє та майбутнє. Виходячи з цього структурного погляду, людина здійснює оцінку власного життя – того-таки минулого, того-таки теперішнього та майбутнього, чітко усвідомлюючи його обмеженість.

Тож, найважливіший компонент суб'єктивної картини життєвого шляху – уявлення особистості про взаємозв'язок між часовими характеристиками життя: тим, що вже відбулося; тим, що відбувається, і майбутнім. Відбиваючись у свідомості людини, ці уявлення утворюють складну структуру зв'язків між подіями, в якій та чи та подія може бути представлена або як причина, або як наслідок інших подій, мета чи засіб.

Є рація акцентувати увагу на своєрідних «одинацях аналізу» психологічного часу, виокремлених О. Белінською, – уявленому взаємозв'язкові між життєвими подіями: 1) одиниця психологічного минулого – це реалізований зв'язок між двома подіями минулого; 2) одиниця психологічного сьогодення – актуальний зв'язок між подіями минулого і майбутнього; 3) одиниця психологічного майбутнього – потенційний зв'язок подій майбутнього [1, с. 141].

Психологічний час особистості – це час психологічних процесів, станів і властивостей особистості, в якому вони функціонують і розвиваються на основі відображених у безпосередньому переживанні та ціннісному осмисленні об'єктивних часових відносин між подіями життя. Час у свідомості та поведінці людини набуває конкретного психологічний зміст як елемент культури, рівень розвитку якої визначає домінуючу в певній культурі концепцію часу. Часові поняття людини завжди визначені тією культурою, до якої вона належить. Взятий у біографічному масштабі, психологічний час постає як осмислення людиною свого життя – відносин між основними подіями.

Завдяки механізмам децентралізації відбувається не тільки зміна бачення окремих подій, а відповідно й оцінок їхньої віддаленості, а й зміна питомої ваги психологічного минулого, сьогодення і майбутнього в цілісній суб'єктивній картині життєвого шляху і, тим самим – зміна психологічного віку особистості. Явище децентралізації постає як зміщення людини в минуле чи майбутнє відносно точки (центру) хронологічного віку. Таким чином, психологічний вік є мірою реалізованості психологічного часу особистості [4].

При постановці проблеми віку, яка прийнята в психології, практично недослідженим залишається питання про суб'єктивне відношення людини до власного віком. Зокрема, питання про те, яким чином об'єктивна хронологічна міра часу життя трансформується в самооцінку віку, що визначається у свідомості особистості на основі узагальненого відображення особливостей життєвого шляху. У внутрішньому почутті віку вагому роль відіграє переживання часу. Час

може здаватися втраченим, і тоді виникає відчуття, ніби «жив менше свого віку». І часто ми, оцінюємо вік людини, орієнтуючись не на кількість прожитих років, а на власне внутрішнє відчуття – уявленнях про особистісні якості. Таким чином, поряд з відомими вимірами віку є також і особливий аспект, пов'язаний з його суб'єктивною оцінкою, яка передбачає узагальнення часових відносин. Можна припустити, що людина оцінює себе молодшою або старшою, виходячи з серйозніших підстав, аніж просто бажання бачити себе в тому віці, який здається найбільш привабливим, хоча і цей фактор необхідно брати до уваги.

Звернімо увагу на дослідження, проведене В. Мухіною. У дослідженні взяли участь 83 особи з вищою освітою. Вік учасників експерименту від 21 до 44 років (жінок – 40, чоловіків – 43). Всі вони повинні були уявити, що не знають свого справжнього календарного віку, і відповісти на питання: «Скільки Вам років?», Після чого повідомити експериментатору рік свого народження [6].

Результати показали, що лише у 24 % опитаних, суб'єктивна оцінка віку повністю збігалася з віком, визначеним за датою народження, або відрізнялася від нього з незначною різницею (± 1 рік). Більшість опитаних (55 %) вважали себе більш молодими, аніж це було насправді; у 21 % опитаних оцінки віку виявилися завищеними, тобто вони відчували себе старше. Середня абсолютна різниця між суб'єктивною оцінкою та реальним віком склала 4,2 року при розкиді від 21 року у бік заниження свого віку до завищення на 11 років. Тут, насамперед, привертає увагу той факт, що, опинившись у ситуації, коли істинний хронологічний вік невідомий (навіть умовно), більшість учасників експерименту значно помолодшали, тобто їх власна оцінка віку була нижча дійсного значення.

Спостерігається феномен своєрідної консервації віку. За дослідженнями О. Кроніка, з віком значно збільшується кількість осіб, які оцінюють себе молодшими, аніж насправді. У групі до 30 років таких виявилось 47 %, у групі від 30 і більше – 73 %. Ступінь заниження віку в самооцінці також значно збільшується: у групі до 30 років середня величина заниження власного віку склала 3,6 роки, а в групі понад 30 років – 8,3 років [5].

Наведені дані свідчать про розбіжність суб'єктивної оцінки та дійсного віку. З огляду на значущість цих відмінностей і вираженість тенденції вікової консервації, ця розбіжність не є випадковою. Найочевидніше пояснення цієї розбіжності – соціальні чинники, що зумовлюють оцінку особистістю власного віку. У суспільстві чинною є система вікових і рольових очікувань: певний статус особистості має відповідати її віку. Самооцінка віку є результатом зіставлення особистістю своїх досягнень із соціальними очікуваннями. У разі якщо досягнення людини випереджають соціальні очікування – людина він почуватиметься старшою дійсного віку; якщо ж людина досягла менше, аніж передбачено соціальними нормами, то почуватиметься молодшою.

Як вважає Г. Горбунова, «неузгодженість між віком людини та її самооцінкою можна пояснити закономірностями трансформації соціально-часових зв'язків у життєдіяльності особистості». Об'єктивні фактори формування самооцінок віку визначають не «лише міру прожитого часу, міру минулого», а й той час, котрий ще треба прожити, «уявлення про який може бути суб'єктивним чинником, що впливає на самооцінку віку» [2].

Звернімося до іншого дослідження О. Кроніка. Експериментатор буде дослідження довкола поняття «очікувана тривалість життя». Згідно з умовами експерименту його учасникам пропонується уявити, що їм точно відомо, скільки всього років (від народження до смерті) вони проживуть. Поставивши таку умову, О.Кронік прагне виявити, якусь оцінку свого віку встановлять учасники експерименту. Тобто вони мають вказати: скільки років вже прожито, і скільки вони ще проживуть. Таким чином, використання поняття «очікувана тривалість життя» включає в себе два доданки: прожиті роки як міра минулого, і прожиті роки як міра майбутнього. Тепер самооцінка віку виступає співвідношенням минулого і майбутнього. Наприклад, якщо очікувана тривалість життя 70 років, а самооцінка віку – 35 років, то має місце відображення ступеня реалізованості планів наполовину.

Очікувана тривалість життя є дійсним феноменом людської свідомості. У дослідженні О. Кроніка на запитання: «Як Ви думаєте, скільки років найімовірніше Ви проживете?», від усіх

опитаних були отримані відповіді в діапазоні від 50 до 88 років при середній оцінці в 69,3 року (дисперсія – 9,4). Ця середня оцінка майже повністю відповідала реальної середньої тривалості життя на час проведення експерименту. Отже, очікувана тривалість життя являє собою не довільний уявний конструкт, а відображає соціологічну картину тривалості життя. У дослідженні не було виявлено значимих вікових відмінностей: опитувані у віці до 30 років чекали прожити в середньому 69 років, а у віці 30 років і старше – 69,4 року, що свідчить про незалежність очікуваної тривалості життя від вікових відмінностей.

Ґрунтуючись на результатах дослідження, О. Кронік пояснює феномен консервації віку впливом уявленнями особистості про час життя в майбутньому. Нагадаємо, що консервація віку проявилася більш виражено в старшій віковій групі в порівнянні з молодшою. Люди від 30 років і більше оцінювали себе набагато молодше (в середньому на 8,3 року) реального віку, а особи до 30 років занижували власний вік удвічі менше. Це слушно інтерпретувати як прагнення зберігати «резерв» майбутнього часу, що при незмінній верхній межі життя можна досягти тільки шляхом принесення в жертву свого минулого – зменшення числа прожитих років. Зниження самооцінки віку може зумовлюватися таким суб'єктивним фактором, як прагненням людини «пригальмувати» процес «вичерпування» життя, запозичуючи з невизначеного минулого деяку кількість років і мовби передаючи їх у майбутнє.

Протилежна тенденція виявляється у людей похилого віку, які мають брак освіти. Вони не можуть точно визначити свій вік, і в цій ситуації схильні його завищувати. У демографії цей феномен отримав назву «старече кокетування», а в геронтології – «соціальне довгожителство».

Чому ж на різних етапах життя мають місце протилежно спрямовані тенденції оцінки віку? Справа в тому, що рання зрілість – це вік, коли людина сповнений планів і, маючи високий життєвий потенціал, прагне до їх реалізації. Отже, майбутнє набуває тут виняткової цінності. У старості ж більшість життєвих планів вже реалізовані або втратили свою актуальність, а найбільш продуктивні періоди життя залишились у минулому. Тому саме минуле набуває для людини найбільшу цінність. Це підтверджується дослідженнями вікової динаміки емоційних процесів: у старості ослаблення афективної життя позбавляє нові враження яскравості, звідси – прихильність до минулого, влада спогадів.

Водночас, має місце й феномен децентрації в майбутнє. У цьому випадку питома вага психологічного минулого збільшується. Неадекватна «дорослість» підлітка може бути пояснена саме тим, що, переповнений планами і надіями, він весь спрямований у майбутнє, подумки переживає їх звершення і тому сприймає намічені цілі, ніби вже майже реалізовані.

Вимірювання людиною власного психологічного віку виконує певну психотерапевтичну функцію, допомагаючи усвідомити песимістичний характер ставлення до власного життя, переважання реалізованих відносин порівняно з актуальними та потенційними. І тут дуже важливо, щоб, виходячи з отриманих даних про свій психологічний вік, людина могла свідомо змінювати співвідношення ретроспективних і перспективних елементів суб'єктивної картини життєвого шляху, реконструюючи причинно-цільові зв'язки між подіями життя так, щоб вони усвідомлювалися реальними передумовами майбутніх досягнень.

Література

1. Белинская Е. П. Временные аспекты Я – концепции и идентичности / Е. П. Белинская // Мир психологии. – М., 1999. – №3. – С. 138–147.
2. Горбунова Г. П. Психологическое время в структуре самосознания взрослого человека // Вестник Кемеровского государственного университета. – № 2 (22). – Кемерово: «Компания ЮНИТИ», 2005. – С. 17–27.
3. Дружинин В. Н. Психодиагностика общих способностей / В. Н. Дружинин. – М.: Издательский центр «Академия», 1996. – 224 с.
4. Кроник А. А., Головаха Е. И. Психологический возраст личности / А. А. Кроник, Е. И. Головаха // Психологический журнал. – М., 1983. – № 5. – С. 57–65.
5. Кроник А. А. О психотерапевтическом эффекте каузометрической диагностики / А. А. Кроник // Тезисы докладов. – Красноярск, 1986. – С. 147–148.

6. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. – М.: Академия, 2002. – 456 с.

Грановская А. Психологическое время и возраст личности

В статье исследуются основные психологические понятия, в которых раскрывается феномен психологического возраста, в частности возрастной децентрации личности. Показано, что тождественность психологического возраста личности ее возрастным хронологическом вызывает феномен децентрации - смещение от центра сегочасности (хронологического возраста), то есть имеет место или психологическое молодшання, или психологическое старение. Установлено, что процесс конструирования жизнедеятельности требует усреднения личностью представление о времени - установление значимых и рациональных связей между структурами времени (прошлым, сегодняшним, будущим).

Ключевые слова: физическое время, психологическое время, психологический возраст, структура времени жизнедеятельности.

Granovsky A. Psychological time and age of the person

The article examines the main psychological concepts, which reveals the psychological phenomenon of the age, such as age decentered identity. It is shown that the identity of the psychological age of the person her age chronologically decentered phenomenon causes - the offset from the center sogochnosti (chronological age), that is the case or psychological molodshannya or psychological aging. It was found that the process of construction of life requires averaging the individual perception of time - the establishment of meaningful and rational relationship between the structure of time (past, current, future).

Keywords: physical time, psychological time, the psychological age, time of life structure.

УДК 316.47.37.018.32

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВЗАЄМИН ТА СПІВПРАЦІ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

Девіс Л.А.

кандидат психологічних наук, доцент

Донбаський державний педагогічний університет, м. Слов'янськ

У статті досліджується проблема взаємин та співпраці вихованців школи – інтернату з дорослими і однолітками. Експериментальні дослідження психологів показують, що у цих дітей спостерігаються значні відхилення в особовому розвитку і в системі стосунків до світу та інших людей. Таким чином, у вихованців загальноосвітньої школи – інтернату не формується прагнення до ділової співпраці з людьми, а також, в спілкуванні не проявляється пізнавальна активність та домінує прагнення до примітивних індивідуальних контактів, а це, у свою чергу, не сприяє засвоєнню дитиною культурних досягнень людства і повноцінної орієнтації у навколишньому світі.

Ключові слова: психічна депривація, взаємини, спілкування, співпраця, вихованці школи – інтернату.

Постановка проблеми. У наукових дослідженнях зазначають, що на протязі усього періоду дошкільного віку співпраця та спілкування з дорослими залишається важливим фактором у формуванні особистості дитини. Науковці підкреслюють, що досвід спілкування з людьми виступає основним джерелом, під впливом якого у дітей формується система відношення до себе, до світу та до інших. Завдяки спілкуванню дитина набуває знання про оточуючий світ та уявлення про еталони і ідеали, що існують у суспільстві. Таким чином, дослідження проблеми розвитку спілкування, взаємодії та співпраці дітей з дорослими у процесі сумісної діяльності набуває великого значення.

Аналіз останніх досліджень. Як показують дослідження психологів, досвід спілкування з дорослими є одним із засобів організації поведінки дітей, що знайомить їх з методами вирішення різних завдань та активно сприяє узагальненню даних індивідуального досвіду. Таким чином, у